

BİRİNCİ BÖLÜM

Hayatı ve Kişiliği

Zamanı ve Toplumu

Zamanı

İnsanın insan olarak yetişmesinde; düşünce, zihniyet, inanç, davranış, toplumsal evren ve sosyal ilişkilerinin şekillenmesinde en önemli etkenlerden biri zamandır. Bundan dolayı bir insanı tanımak, görüş ve hayat tarzını, olaylara bakış açısını anlamak ve anlamlandırmak için kendi zamanına, zamanının ruhuna, zamanla etkileşimine, kendi zamanının toplumsal, kültürel, siyasi, ekonomik, mekânsal ve dinî şartlarına bakmak şarttır. Bu husus hiç şüphesiz bir insan olarak Evliya Çelebi için de geçerlidir.

Seyyah-ı âlem (dünya gezgini) Evliya Çelebi, kendi ifadesiyle “abd-i fakîr ü hakîr ü pür-taksîr Evliyâ-ı bî-riyâ”¹, on yedinci yüzyıl Osmanlı insanıdır. Hayatı boyunca I. Ahmed (1603-1617), I. Mustafa (1617-1618/1622-1623), II. Osman (1618-1622), IV. Murad (1623-1640), İbrahim (1640-1648) ve IV. Mehmed’in (1648-1687) padişahlık dönemlerini tecrübe eden Evliya Çelebi, Osmanlı Devleti’nin çok mühim bir çağında karşımıza çıkar. Evliya Çelebi’nin zamanının ruhunu anlamak için bu Osmanlı padişahlarının adlarının hatırlanması önemlidir.

Çünkü on yedinci yüzyılda zamanın ruhunun tesisinde bu sultanların etkisi büyüktür.

Seyyah'ın içinde yaşadığı zamanda yönetimde olan mezkûr altı padişahın ilk üçü, yani I. Ahmed, I. Mustafa ve II. Osman'ın yönetimleri çocukluk dönemine denk gelmiştir. Lakin kendisi I. Ahmed döneminde 5-6 yaşındayken gerçekleşen olayları hatırladığına işaret eder. Mesela "1020 muharreminin onuncu günü (25.03.1611), Aşure günü dünyaya gelmişiz. 1026 tarihinde (1617) arı, namusu ayırt edip Sultan Ahmed Han'ın Edirne seferini ve Yeni Camii'n yapımına başladığını pek iyi bilirim. Allah'a hamdolsun ki böyle görkemli yüce bir padişah döneminde dünyaya gelmişiz." diyerek küçük yaşlardaki bazı önemli hadiseleri bildiğini ifade eder.

Gezginimizin yaşadığı zaman diliminde devlet yönetiminde çeşitli rekabetler, zafiyetler baş göstermiştir. Evliya Çelebi'nin yaşadığı dönemde yaklaşık 45 sadrazam devlet idaresinde görev yapmıştır. Bu sadrazamlar arasında mesela Melek Ahmed Paşa, Köprülü Mehmed Paşa, Köprülü Fazıl Ahmed Paşa, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, Köprülü Fazıl Mustafa Paşa örnek olarak zikredilebilir. Melek Ahmed Paşa (ö. 1662) Evliya Çelebi açısından önemli bir şahsiyettir, çünkü Seyyah'ın bizzat kendisinin verdiği bilgilere göre anne tarafından yakın akrabasıdır. Paşa Osmanlı Devleti'nde birçok önemli görev ifa etmiş ve veziriazamlığa kadar yükselmiştir. Veziriazamlığında etkin bir kişilik olarak dikkat çekmiştir. Evliya Çelebi 21 yıl Ahmed Paşa'nın hizmetinde bulunmuş, onunla seyahatlere çıkmış,

onun verdiği görevleri yerine getirmek üzere de seyahatler yapmıştır. Kısacası, Melek Ahmed Paşa'nın Evliya Çelebi'nin gezilerine önemli katkıları olmuştur.

Entelektüel, Fikrî ve Bilimsel Çevresi

Evliya Çelebi belirtilen Osmanlı sultanları dönemlerinde zamanın ruhunun oluşmasında etkisi olan şeyhülislamlara tanıklık etmiştir. Gezgin'in yaşadığı zaman diliminde görev yapan şeyhülislamlardan Hoca-zâde Mehmed Efendi (1608-1615), Hoca-zâde Esad Efendi (1615-1622/1623-1625), Zekeriyazâde Yahyâ Efendi (1622-1623/1625-1632/1634-1644), Minkarîzâde Yahyâ Efendi (1662-1674), Çatalcalı Ali Efendi (1674-1686/1692), Ankaravî Mehmed Emin Efendi (1686-1687) ve Debbâğzâde Mehmed Efendi (1687-1688/1688-1690) gibi isimler on yedinci asır Osmanlı toplumsal, siyasi, kültürel, bilimsel, entelektüel ve dinî hayatında etkili kişilerden bir kısmıdır.

Belirtilen şeyhülislamlardan Hoca-zâde Mehmed Efendi ünlü Osmanlı tarihçisi, âlimi ve şeyhülislamı Hoca Sâdeddin Efendi'nin oğlu olup şeyhülislamlığı döneminde çeşitli idari ve siyasi hadiselerde etkili olmuştur. Türkçe, Arapça ve Farsça şiir ve nesirleri bulunan Mehmed Efendi iyi yetişmiş bir âlim olarak bilinmektedir.

Şeyhülislam Hoca-zâde Esad Efendi Hoca Sâdeddin Efendi'nin ikinci oğludur. Esad Efendi de Osmanlı Devleti'nde uzun sayılabilecek bir süre şeyhülislamlık görevinde bulunmuştur. Devrinin en tanınmış kişilikleri arasına

Sosyolojik Bakış³⁹

Toplum Eksenli Yaklaşımı

Osmanlı ile ilgili tarih çalışmaları, Osmanlı devlet arşivi ve vak'ayinâmeler, tarihçilere devlet ve siyaset eksenli tarih bilgisi verirler. Toplumsal hayatı anlatan kaynak eserler ise çok azdır. İşte bu noktada ortaya çıkan boşluğu dolduran başyapıtlardan birisi Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâme'si*dir. Evliya Çelebi bu geniş devletin sınırları içinde ve çevresinde ülkeleri, coğrafyaları, şehirleri, kasabaları, yolları, idari, siyasi ve toplumsal çevreyi, dil, âdet, örf, gelenek, kültür ve hayat tarzlarından çeşitli örnekler vererek her türlü halkı, topluluğu ve toplumsal sınıfı bize kendi bakış açısıyla anlatır.⁴⁰

On yedinci yüzyıl İslam gezgini Evliya Çelebi'nin fikir dünyasında toplum düşüncesi, toplumsal okuma, sosyal bakış önemli bir yere sahiptir. Gerçekten de olaylara toplumsal, toplum eksenli, bir bakıma “sosyolojik” yaklaşım Evliya Çelebi'nin fikir yönünde oldukça öne çıkan bir özelliktir.⁴¹ Bu yönüyle Evliya Çelebi, *Seyahatnâme'sinde* toplumsal olay, olgu ve konulara sebep-sonuç ilişkisi çerçevesinde yaklaşmasıyla dikkat çeken bir entelektüeldir.

Fikir dünyasında toplumsal ve bir tür “sosyolojik” bakış söz konusu olduğuna göre seyyahımızın eserinde toplumsal konulara ayrı bir yer verdiği söylenebilir. Ünlü gezgin gezdiği ve gördüğü yerlerde var olan toplumsal gerçekliği, ilişki biçimlerini anlamaya çalışır. Bununla da yetinmez ve bize bu alanda detaylı bilgiler

yansıtır. Kültürel özellikleri, dinî yapıyı, mitolojiyi, çevreyi, coğrafyayı, dili, geleneği, örf ve âdetleri, kadın-erkek ilişkilerini, aile yapısını, çatışmaları, savaşları, yemek ve kıyafet kültürünü vd. sosyolojik okuma yapmak suretiyle özgün bir şekilde ele alır.

Evliya Çelebi'nin söz konusu okuma biçimini dikkate alarak söylenebilir ki Osmanlı Devleti daha erken dönemlerden "sosyolojik" çalışmalara konu olmuştur. Bunun en açık göstergesi, Evliya'nın eserindeki toplumsal üslubudur. Sosyal hadiseleri ve olguları sosyal izaha tabi tutması, onun "Osmanlı sosyolojik evreni" içinde yer aldığını gösterir. On yedinci yüzyıl Osmanlı münevverlerinin "İbn Haldunculuk" denilecek düzeyde İbn Haldun'un (1332-1406) *Mukaddime*'siyle temas hâlinde olmaları, onu okumaları, ondan etkilenmelerini düşündüğümüzde, Evliya Çelebi'nin de o dönemin entelektüel evreninin bir üyesi olarak İbn Haldun'u bilen, belki okuyan biri olması büyük ihtimal dâhilindedir.

Bilindiği gibi o dönemde Kâtib Çelebi'nin dışında Koçi Bey, Hezarfen Hüseyin Efendi, Müneccimbaşı Derviş Ahmet Lütfullah Dede Efendi, Mustafa Naîmâ, Defterdâr Sarı Mehmed Paşa gibi Osmanlı düşünürleri, İbn Haldun'un görüş ve yaklaşımlarından, onun ortaya koyduğu umran ilmi olarak sosyolojiden etkilendiklerini eserlerinde ve düşüncelerinde sergilemişlerdir.⁴² Evliya Çelebi'nin bu entelektüel ve fikrî dünyanın dışında kalması anlamlı görünmemektedir. Bundan dolayı Evliya Çelebi sosyoloji, yani umran ilmi geleneğini bilen ve

resimleri göbeğinde olan ağızlarından konuştuğunu söyler. Sonra “Cebrail resminin Doğu’da olacak belirtileri ve olayları bildirmiş, Mikail resmi Batı’da düşmanın ortaya çıkacağını, kıtlık ve yokluk olacağını haber verirmiş, İsrail resmi Kuzey’de olacak olaylardan haber verirmiş, Azrail resmi bütün dünyada çeşitli padişahların ölüm haberini verirmiş. Hâlâ bu mezkûr dört heybetli resim ayakta fakat Hz. Peygamber’den beri tılsımları geçersiz olmuştur.” demek suretiyle resimleri arka planları ile birlikte yorumlar.

Ayrıca Evliya Çelebi’nin eserinde yaptığını belirttiği çizimler, ressamlığını göstermesi bakımından oldukça önemlidir. *Seyahatnâme*’de sadece resim ve resamlardan bahsetmez, ayrıca bizzat kendisinin çizdiği resimlerden bahseder. Mesela *Seyahatnâme*’de bir yerde Anapoli Kalesi’nde bulunan Fethiye Camii minaresine çıkarak şehrin bütün binalarını resmettiğini aktarır.⁵⁴ Yine Zarnata Kalesi’ni bütün yapılarıyla resmettiğini, Yanya’da Arslan Paşa Câmii’nin minaresine çıkıp şehrin genel görünümünü bir tabaka kâğıda çizdiğini belirtir. İnebahtı (Lepanto) Limanı’nın çizgi resmini yaptığını söyler.

Büyük gezgin Evliya Çelebi, resme olan ilgisi ve farklı bakışını, resmin İslam’da haram olduğu inancıyla bazı kitaplardaki resimlere zarar veren kişilerin söz konusu olumsuz tutumuna şiddetle tepki göstermek suretiyle de net bir şekilde gösterir. Mesela *Seyahatnâme*’nin dördüncü cildinde Bitlis’te bir Kadızâdeli’nin açık artırma yolu ile satılan bir *Şehnâme*’deki resimleri “Suret haramdır.”

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM ON YEDİNCİ YÜZYILDAN YİRMİ BİRİNCİ YÜZYILA EVLİYA ÇELEBİ VE BUGÜN İÇİN ÖNEMİ

Yazı Hayatı ve *Seyahatnâme* Eseri

Seyahatnameler hususiyetle tarih, sosyoloji, siyaset bilimi, etnoloji, coğrafya, halkbilimi, iktisat tarihi, hukuk, eğitim tarihi gibi bilimler alanındaki araştırmalar için paha biçilmez eserlerdir. Gezilen yerlerin tarihî, sanatsal, toplumsal, kültürel, antropolojik, ekonomik, etnolojik, coğrafi, dinî, folklorik, siyasi yönleriyle ilgili çok önemli bilgiler veren bu kaynaklar, özellikle tarihin ve toplumsal hayatın çoğu kimseye gizli kalan yönlerini ifşa etmeleri bakımından kıymetli hazinelerdir. İşte Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâme*'si böylesine kıymetli hazineler arasında belki de en üst sıralarda yer alır.

Ünlü Osmanlı seyyahı çok büyük bir coğrafyayı, üç kıtayı, Asya, Avrupa ve Asya kıtalarındaki birçok yeri, mesela İstanbul, Bursa, İzmit, Trabzon, Erzurum, Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan, Şam, Sivas, Özi, Silistre, Sofya, Van, Bağdat, Eflak-Boğdan, Hırvatistan, Viyana, Macaristan, Arnavutluk, Amsterdam, Budapeşte, Oçakov,

Krakov, Kırım, Bahçesaray, Dağıstan, Moskova, Terek, Astrahan, Saratov, Kazan, Kalmukya, Azov, Kütahya, Manisa, İzmir, Sakız Adası, Rodos, Adana, Halep, Kudüs, Medine, Mekke, Kahire, Nil ve çevresi ile Habeşistan'ı gezer fakat gezmekle yetinmez, gezip gördüklerini başka insanlarla, gelecek kuşaklarla paylaşmak ister ve bu nedenle yazar ve anlatır. Seyahat etmek ve gezilerini kitaplaştırmak, belki de onun en önemli özelliği ve zevkidir. Gezilerinin en güzel ve en anlamlı ürünü olarak da *Seyahatnâme* gibi eşsiz bir eseri bize bırakır. Seyyah, eserinde özellikle de sosyal, kültürel ve dinî alanlarda yaptığı gözlem ve incelemeleri büyük bir ustalıkla kaleme alıp aktarır ve yorumlar.

Zengin bir seyahat sosyolojisi içeren *Seyahatnâme*'de, Evliya Çelebi'nin uğrayıp gezdiği sayısız yerin anlatımında kendi nevi şahsına münhasır yorumları ve bu yerlerdeki insanların birçok yönden anlatımı bulunur. *Seyahatnâme* Osmanlı toplum yapısını, ekonomisini, siyasi-idari-askerî veçhesini, dinî yapısını anlamak bakımından sosyal bilimciler için vazgeçilmez bir kaynaktır. Evliya Çelebi eserinde, gördüğü ve gözlem yaptığı yerleşim birimlerinin toplumsal yönlerini ustalıkla tasvir eder; gündelik hayatı, kadın-erkek ilişkilerini, yiyecek ve içecekleri, isim kültürünü, şehirciliği, toplumsal farklılaşmayı, zevk, eğlenme ve dinlenme kültürünü, toplumun çeşitli tabakalarının kıyafet kültürünü, müzik, sanat, meslek ve zanaatı, inanç ve din durumunu, aşk yönünü, tabiat-insan ilişkisini, sosyal problemleri, nüfusu, ekonomik kaynakları, demografyayı,

yönetici-yönetilen ilişkilerini, isyan ve çatışmaları kendine özgü yöntem ve yaklaşımıyla ele alır.

Evliya, *Seyahatnâme*'yi zamanına göre kolay anlaşılabilir bir dille yazar. Ahmed Midhat'ın "Ne açık bir lisan ile yazılmış."60 diyerek anlaşılabilirliğini vurguladığı bu dil akıcı, sürükleyici ve yer yer eğlencelidir. Bu üslubuyla Evliya Çelebi sanki karşınızda sizinle konuşuyormuş ve yaşıyor-muşçasına konuları canlı bir biçimde takdim eder. Kısacası, seyyahımız elli yıllık bir gezi serüveniyle gördüğü yerlerde yaptığı gözlemleri açık bir dille ve yorumlar katarak *Seyahatnâme*'sinde yazar ve böylece sonraki kuşaklara çok önemli bir bilgi kaynağı bırakır.

Seyyah-ı âlem, *Seyahatnâme*'sinde aktüaliteyi ele alır ama ele aldığı güncel olmayan konuları da güncelle ilişkilendirmeye, bir bakıma güncelleştirmeye ayrı bir önem verir. Geçmiş, şimdi ve geleceği iç içe ve birbirleriyle ilişki bir şekilde ele alır, sizin dışınızdaki olayları veya nesneleri sizinle bağlantılandırır. *Seyahatnâme*'nin Türk edebiyatının en güzel nesir örneklerinden ve kültür tarihimizin en değerli ve orijinal hazinelerinden biri olduğuna kuşku yoktur.61

Daha önce de belirtildiği üzere seyahat etmek ve gezilerini kitaplaştırmak, muhtemelen Evliya Çelebi'nin en önemli zevkidir. Gezilerinin en güzel ve en anlamlı ürünü olarak da *Seyahatnâme* gibi boşluğu kendi türünden başka bir şeyle doldurulamayacak şahane bir eseri bize bırakır. Gerçekten de Evliya Çelebi'nin eseri, çok değerlidir. Nitekim Necib Asım bu konuda şöyle der: